

Віктор ДАВИДЮК

РЕЛІКТОВІ ФОРМИ ШЛЮБУ В УКРАЇНСЬКИХ КАЗКАХ

На матеріалі сюжетів українських казок автор встановлює генетичну відповідність між пережитками давніх шлюбних норм та генезою мисливської, скотарської, рільницької та суспільно-побутової казки.

Ключові слова: казка, шлюб, генеза.

Жодне з явищ традиційної культури не може дорівнятися за своєю давністю до шлюбних ритуалів. В тій чи іншій формі вони існують у різних біологічних видів. Людина в цьому ряду – не виняток. Навіть ті пережитки, які збереглися в традиційній культурі різних народів, дають можливість зрозуміти, що шлюбна сфера пройшла довготривалий шлях розвитку. Зміст шлюбних стосунків визначався багатьма чинниками, але найбільшу перевагу мали соціальні та господарські.

На сьогодні на основі вивчення пережиткових форм шлюбу у різних народів та специфіки господарювання в різні епохи складаються непогані передумови для того, щоб за змістом і формою шлюбних стосунків у фольклорних жанрах визначити, до яких приблизно епох і періодів потрібно відносити формування основних їхніх мотивів і сюжетів. Казка як один із найдавніших жанрів вербального фольклору – найкращий матеріал для початку подібних досліджень. Певні перешкоди у вивченні цього питання існують в тому, що на сьогодні й історія самого інституту сімейних стосунків вивчена недостатньо. До прикладу, досі не вирішене питання відправної форми шлюбних стосунків. Етноісторичні реконструкції, до яких дійшли етнологи, передбачають дві взаємоспростовуючі форми такого шлюбу. За однією з них, первинною формою таких взаємин був груповий шлюб, на зміну якому прийшов індивідуальний з найрізноманітнішими перехідними формами. За іншою версією шлюб був індивідуальним від самого початку, але допускав окремі відхилення від загальних правил у зв'язку з особливостями умов побуту.

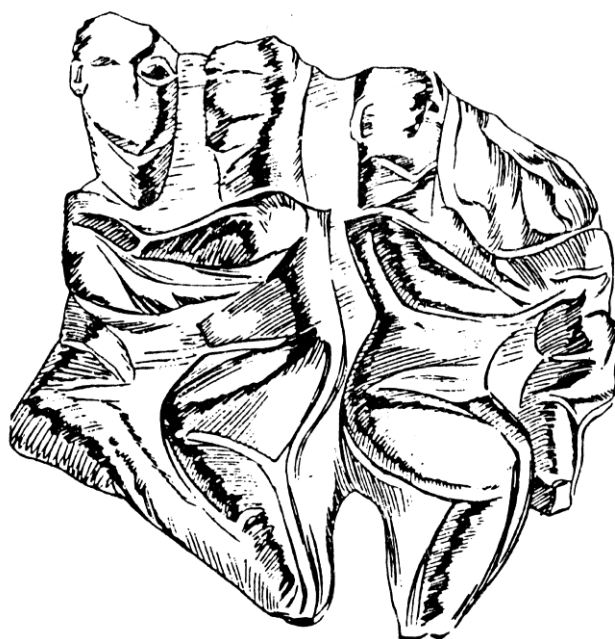
Початок першій моделі заклав Льюїс Морган, який 1866 р. сформулював власну теорію розвитку історичних форм сім'ї. На шляху поступу від групової сім'ї до індивідуальної учений вбачав п'ять форм, які послідовно приходили одна на зміну іншій: кровноспоріднена (шлюбна спілка між усіма особами одного покоління), пуналуальна (така ж спілка, але за винятком рідних братів і сестер – сиблінгів), парна (нетривке й позбавлене економічної основи поєднання чоловіка й жінки), перехідна патріархальна (сім'я з домінуючою чи й необмеженою владою чоловіка) і моногамна (стабільне поєднання подружжя з економічним домінуванням чоловіка)¹.

¹ Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества – М., 1990. – С.192.

Попри деякі сумніви з приводу універсальності такої схеми розвитку сімейних стосунків, особливо стосовно кровноспорідненої та пуналуальної сімей, значна частина вчених дотримується концепції Льюїса Моргана й до цих пір. Спробуємо й ми знайти відповідь на це питання, проаналізувавши наявність чи відсутність таких форм сім'ї в казкових сюжетах.

Інститут групової сім'ї не оперує категоріями «мати», «батько», «син», «дочка». Складові такої сім'ї визначаються лише віковими поняттями (діти, батьки, діди). В багатьох архаїчних системах родичання, які збереглися до цього часу, індивід не робить різниці між батьком і чоловіками його вікової категорії, так само й між біологічною матір'ю та представницями її вікового класу. В такому випадку біологічні чинники в установленні спорідненості поступаються економічним.

Етнографічні докази можливості існування групових шлюбів виявляє ранньородовий побут австралійських аборигенів. Зокрема, в провінції Західної Вікторії збереглися шлюбні класи, які визначають потенційних шлюбних партнерів на основі екзогамії за ознакою родових тотемів². В інших племен цього континенту виявляються вже лише залишки цієї норми. Чоловіки чи жінки не мусять вступати у фактичний шлюб із чоловіками чи жінками, визначених у такий спосіб шлюбних класів, але вимушені це робити під час ритуальних святкувань або ж перебуваючи поза домом. Наступною стадією трансформації цієї норми можна вважати піраур, який дає право, як жінкам, так і чоловікам, на додаткових партнерів. Така форма розглядалася не як позашлюбні стосунки, які практикуються й без цього, а як справжній шлюб, вступ у який закріплювався відповідним обрядом. Наявність таких сімей підтверджена відповідними зображеннями епохи неоліту. На кам'яній пластинці культури Чатал-Гуюк відображена сім'я, яка складається з чоловіка і двох жінок. Одна з них перебуває в його обіймах, інша тим часом, відвернувшись, пригортає дитину.

² Алексеев В., Першиц А. История первобытного общества. – Москва, 1990. – С.192

Чи дійсно це найраніша форма сім'ї, виникає низка небезпідставних сумнівів. Перший у тому, що неолітична культура не може слугувати зразком первісних стосунків. Другий – в археологічних шарах примітивних мисливців існують одновогнищеві житла, на основі чого частина етнографів вважає концепцію групового шлюбу безпідставною. В таких житлах, на їхню думку, могла вміститися лише індивідуальна сім'я. Решту проявів полігамії вони розглядають як вияв родової екзогамії, спочатку дуально-родової, яка зобов'язувала роди до постачання шлюбних партнерів один одному, а згодом дуально-фратріальної, яка розширювала коло чоловіків і жінок, котрі могли вступати в шлюбні зв'язки. Для общин первісних мисливців, рибалок і збирачів дуально-фратріальна форма екзогамного шлюбу вважалася головною і призвела до появи перехресно-двоюрідних чи кроскузенних шлюбів, при яких чоловіки одружувалися на дочках своїх двоюрідних тіток чи дядьків по матері.

Релікти норм групової сім'ї простежуються у весільних обрядах, в т. ч. й українських, у яких під час перезви набувають актуалізації пережитки давніх шлюбів. Піраур – право на додаткових шлюбних партнерів – у таких випадках юридично оформлюється в форми ритуального гетеризму.

Інше дражливе питання – наявність чи відсутність в давні епохи матріархату.

Учений-еволюціоніст Льюїс Морган, перенісши систему родичання і шлюбних форм у ірокезів на примітивну культуру, у своїй теорії поділяв первісну історію на періоди матріархату та патріархату. Його учень Л. Файсон, дослідивши аналогічним методом життя австралійських племен, довів, що індивідуальна сім'я у тому вигляді, в якому вона існує сьогодні, на початку розвитку людського суспільства не трапляється³.

У 60-70-х роках ХХ ст. етноісторична наука відмовилась від розуміння матріархату та патріархату як стадій розвитку первісних суспільств. Підставою для заперечення тотального поширення матріархату слугувало спостереження, за яким «для більшості мисливсько-збиральницьких спільнот первісного суспільства характерна домінуюча роль чоловіків, тоді як матрілінійна система родичання, як і матрилокальність, обмежено поширювались лише на стадії давньоземлеробських суспільств, не стаючи панівною тенденцією навіть тоді»⁴.

Подібної думки дотримуються й сучасні українські дослідники етнокультури, застерігаючи на тому, що «якщо материнське право можна вважати спільним надбанням всього людства, то матріархат був пережитий тільки кількома племенами»⁵.

Важливим аргументом на користь матрифікальності (групування навколо матері), на думку науковців, можна вважати факт існування у більшості батьківсько-родових суспільств пережитків материнського роду, тоді як зво-

³ Ковалевский М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности. – М., 1939. – С. 22.

⁴ Кравченко Н., Павленко Ю. Коментар до праці «Походження українського народу» / Петров В. Походження українського народу. – К., 1992. – С. 119–120.

⁵ Там само.

ротна картина цього явища відсутня⁶.

Зрештою, якби матріархат існував навіть лише в одного з племен, то вони б мусили бути предками українців. Домінуюча роль матері у весільному обряді нашого народу на тлі невиразної ролі батька в перший день весілля не залишає жодних шансів для сумнівів із цього приводу.

Весільний обряд – найпереконливіший документ традиційності норм і звичаїв у будь-якого народу. Однак, незважаючи на архаїчність багатьох його ритуалів, очевидно й те, що на початок записування весільних сценаріїв якусь частину своїх показових фактів він уже втратив. В цьому переконує факт наявності окремих реліктів давніх сімейних інституцій лише в окремих місцевостях. Більші шанси на їх збереження має казка, де вони вплетені в сюжетну канву, яка не випускає їх із свого поля.

Питання репрезентації казковими сюжетами давніх шлюбних норм частково порушувалося в українській фольклористиці⁷. Однак таке складне питання не може бути вичерпане рамками кількох досліджень.

Завдання цієї розвідки – проаналізувати типи шлюбів у сюжетах різних жанрових різновидів казки. Деякі з існуючих в українській фольклористиці номінацій внаслідок тематичного принципу їх визначення не забезпечують можливості аналітичної стратиграфії сюжетів, тому в своєму дослідженні запропонуємо власну історико-генетичну класифікацію. Згідно з нею, серед усього казкового масиву виділимо як окремі генетичні утворення *мисливську, скотарську, рільницьку (ініціаційну) та суспільно-побутову(цивілізаційну)* казки. Критерієм такого поділу стали типи сюжетних колізій, які складають у цих наративах основу сюжетів.

У *мисливських* казках колізія виникає між людиною і дикою твариною, а якщо глибше – то між життєвими потребами представників цих груп персонажів. Рідше це відбувається між різними видами тварин. Розв'язка конфлікту між антагонізуючими представниками реалізовується по-різному. Часом все завершується мотивом вдалого полювання, часом – встановленням шлюбних стосунків між звіром і представницею людського колективу, а часом – звичайним обманом звіра людиною. Однак за межі мисливського побуту й примітивних мисливських уявлень (як, для прикладу, зоогамії – співжиття жінки з твариною) ці сюжети не виходять.

До групи *скотарських* казок відносимо сюжети, побудовані на колізії між дикими і свійськими тваринами. Продовження цими казками традиції мисливських казок засвідчує факт нашарування основної колізії на попередню мисливську. Започатковує сюжет таких казок конфлікт людини з твариною, хоч уже й одомашненою. За негідну поведінку людина депортує таких тварин за межі власного господарства. Сюжети таких казок в українській парадигмі мають лише два одомашнені зоогонічні персонажі: козу (цапа) і барана. Обидва вони мають спільного предка – архара, який був domestикований першим, а тому завдяки дослідженням палеозоологів у європейській частині євразійського континенту мають чітку хронологічну прив'язку до

⁶ Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества – Москва, 1990. – С. 161.

⁷ Марчук Зоряна. Генеалогія українського весілля. – Луцьк, 2005. – С.13–25; 40–64.

епохи неоліту.

В розряд *рільницьких* казок потрапляють ті сюжети, які вже стало звично називати фантастичною казкою (та чи бувають казки й реалістичні? чи можна відмовити в фантастичності сюжетам із зооморфними персонажами, які спілкуються людською мовою, ба навіть розмовляють із людьми?), чарівною (але чари присутні і в мисливських казках – у вигляді вербальної, імітативної магії, є вони і в суспільно-побутових з чудесними перетвореннями). Найконсервативніший елемент таких сюжетів – основна колізія. В казках, неодмінним атрибутом яких буває драматична мандрівка героя в чужий незнайомий світ, вона виявляється в конфлікті між представниками племен, які належать до різних господарсько-культурних типів: між мисливцями й рільниками чи, рідше, між рибалками й рільниками. Вища за своїм суспільним розвитком рільницька культура завжди в таких казках бере верх, тому можна сказати, що вона відбиває інтереси рільників. Звідти й назва – *рільницька*.

Номінація останнього жанрового різновиду не зазнала істотних змін. Колізію її сюжетів складають різні інтереси різних соціальних станів, тому її можна було б означити й як соціальну. І все ж, коли йдеться про конфлікти структурованого суспільства, де є судді, священники, поміщики, то доцільніше наголосити, що це казка цивілізованого суспільства – *цивілізаційна* або ж, акцентуючи на тому, що в основі її конфліктів лежить суспільний побут, – *суспільно-побутова*. Не виходять за межі суспільного побуту й деякі казки з зооморфними персонажами, зокрема т.зв. *алегорична* та *авантюристична*. Лідія Дунаєвська характерною прикметою останніх вважає перенесення звірів у людське життя, де вони діють як люди і відокремлює від іншої категорії казок про тварин, називаючи таку казку *повчально-розважальною*⁸.

Окреме завдання цього дослідження – проаналізувавши види шлюбу в різних видах казок та, зіставивши їх з археологічними артефактами, по можливості визначити і час становлення їх сюжетів.

Поняття шлюбу у різних дослідників різне. Дехто, покликаючись на історіографічні джерела, мало не ототожнює його з церковним вінчанням, тому навіть міцна індивідуальна сім'я, яка не пройшла такого обряду, як форма шлюбу не визнається. Такої концепції, зокрема, дотримується професор Московського університету українець Максим Ковалевський. На його думку, деякі народи не мали шлюбу аж до прийняття християнства. До їх розряду автор відносить і древлян та чехів. Відомості про відсутність такого в одних він вбачає в «Повісті минулих літ» літописця Нестора, інших – у «Хроніці» Козьми Празького. На основі відомостей про викрадання древлянами собі жінок біля води, автор інтерпретує це як відсутність парної сім'ї в цілому: «Зв'язок чоловіка з жінкою мав тільки тимчасовий характер, батько дитини залишався невідомим, що цілком узгоджувалось із домінуючою роллю, яку грав у давньослов'янському праві дядько по матері»⁹.

⁸ Українська народна проза (легенда, казка). Еволюція епічних традицій. – К., 1997. – С.123–125.

⁹ Ковалевський М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности. – М., 1939. – С. 44.

Чи можна сприймати все це буквально лише на підставі бачення середньовічних монахів, це ще питання. Більше того, що обидва вони були не тільки хронікерами, а й, як свого часу Геродот, залучали до своїх хронік історичні перекази давнішого часу.

Зауваження щодо безпідставності деяких висновків Ковалевського висловлював ще Михайло Грушевський. На думку вченого, «помилкою супроти історичної перспективи було, коли деякі дослідники (як Максим Ковалевський, а у нас – Хведір Вовк), приймаючи ритуальні пережитки за реальні форми життя, допускали існування в українських племен, навіть в київській добі сексуальної сумішки, цілком реальної умички дівчат і т.д. Все це й тоді, без сумніву, існувало, тільки як обряд, а як реальні форми життя пройшло задовго перед розселенням»¹⁰.

У нашому випадку, коли йдеться про доісторичні форми шлюбу, відображені в казках, важко прийняти якесь інше його тлумачення, крім буквального – *шлюб*, як кажуть наші гуцули, тобто згідно з нормами літературної мови *шлюб* – а, отже, будь-яка форма тривалих міжстатевих стосунків.

Підставою для синхронізації казкових сюжетів з давніми нормами шлюбних стосунків є для нас думка еволюціоніста Дж. Мак Леннана про те, що «дикуни у теперішньому стані мають такі ж нориви та звичаї, як і наші предки у первісні часи, доказом чого слугує збіг свідчень сучасних дослідників побуту дикунських народів з фактами, засвідченими Геродотом, Страбонем та іншими письменниками старовини та середніх віків»¹¹.

Відкинувши можливість індійського походження усієї казкової творчості, у безпосередній зв'язок з дослідом пережитків примітивного життя поставив французькі народні казки Ендрю Ленг. Не настільки категоричним був російський фольклорист Олександр Веселовський. Однак вчений висловив дуже важливу тезу в плані сприйняття чи несприйняття мандрівного елемента, яке можна екстраполювати й на інші сфери народної творчості: «Засвоєння напливового казкового капіталу не можливе без повної суголосності в тій сфері, яка його приймає. У кожній казці мусить бути своє і чуже»¹².

На сьогодні питання про індійську прабатьківщину казкових сюжетів вже навіть не стоїть. Більше цікавить дослідників походження всієї індоєвропейської казкової спадщини. А механізм її поширення досить однозначно окреслив ще Михайло Грушевський: «Маючи на увазі велику рухливість індоєвропейської групи племен – різнорідні етнічні стичності і мішання, через котрі вона переходила в правіковим своїм існуванні, мусимо прийняти, що великий репертуар мотивів казкових жив у сій групі в часах перед її розселенням і становив спільне добро її різних галузей. На сій стадії розвою поняття оригінальності, первісного споріднення і запозичення властиво покриваються; се загальна сумішка, панміксія казкового матеріалу, з котрої потім кожний комплекс племен поніс свій репертуар на нові зміни, в

¹⁰ Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1993. – Т1. – С. 83.

¹¹ Ковалевский М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности. – М., 1939. – С. 22.

¹² Журнал Министерства народного просвещения. – 1887.– IV. – С.294

нову дифузію в нові культурні й етнічні обставини»¹³.

Види міжстатевих стосунків у мисливських казках. Жодна казка з сюжетом, в основі якого колізія між людиною й дикою твариною словами «жили було дід і баба» не починається. Вже по цьому легко перекопатися, що традиційної в нашому розумінні сім'ї на той час не існувало. Те «жили було», а не «були» вказує на давноминулий час, який, на думку Зоряни Марчук, існував ще до появи парної сім'ї¹⁴.

Щоправда, й загалом жіночих персонажів у таких казках дуже мало, що дає підстави вбачати чоловічу генезу таких сюжетів. У традиційних мисливських громадах на території Сибіру такі казки оповідаються на полюванні, в якому жінки участі не беруть.

Випадковість чи закономірність – відсутність будь-яких згадок про сім'ю, можна судити на основі змісту означальних та евфемістичних загадок, тематично й генетично прикріплених до мисливської сфери, а тому, вочевидь, генетично синхронними з багатьма сюжетами мисливської казки. У них шлюбна тема не знаходить застосування також.

У жодному з таких сюжетів персонажі протилежних статей не перебувають спільно протягом тривалого часу не тільки в межах житла, а й загалом на спільній території. Частіше спільно проживають на умовах побратимства персонажі чоловічої статі (Котик і Півник, Півник і Пес). У цьому Зоряна Марчук вбачає реалії відокремленого від жінок побуту мисливської общини, характерного для тимчасових мезолітичних поселень¹⁵. За етнографічною термінологією, це – агамія.

Виробнича агамія колективу існувала в первісному суспільстві і була спричинена низкою соціальних факторів, серед яких окреме місце займало втамування статевого інстинкту. У первісному суспільстві цей виклик залишався поза сферою соціального регулювання. Адже саме він в результаті ставав джерелом конфліктів у суспільстві, що тільки формувалось¹⁶. З метою уникнення конфліктів за жінок на період полювання чи рибальства встановлювалась повна агамія колективу, що передбачало відокремлення усіх чоловіків групи від жіночого колективу та виключало можливість конфліктів між чоловіками всередині групи. На думку дослідників, найраніші виробничі статеві табу зароджувались саме десь на межі раннього і пізнього ашелю¹⁷.

Пережитки таких стосунків спостерігалися не лише в докласовому суспільстві, а й у цивілізованих народів, зокрема частково у давніх римлян, німців, угрів, естонців, українців, росіян. Найважливішою особливістю таких табу був їх колективний характер: статевого утримання вимагалось не від окремих осіб, а від усіх членів того чи іншого колективу, адже порушення цих норм позначалось на діяльності цілого колективу¹⁸.

¹³ Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1993. – Т.1. – С. 359.

¹⁴ Марчук З. Генеалогія українського весілля. – Луцьк, 2005. – С. 19.

¹⁵ Там само. – С. 21.

¹⁶ Семенов Ю. Происхождение брака и семьи. – Москва, 1974. – С. 117.

¹⁷ Там само. – С. 122.

¹⁸ Семенов Ю. Происхождение брака и семьи. – М., 1974. – С. 74.

Повністю відповідає цим умовам казка «Котик і Півник». У її сюжеті умов виробничої агамії дотримуються не лише чоловічі персонажі, один з яких ходить на полювання, а інший тим часом пильнує поселення і пильнує вогонь («сидить на печі», а піч в умовах мисливського побуту – це вогнище, обкладене камінням, яким у разі необхідності можна просушити шкіряний одяг та взуття, вкладаючи розпечені камені всередину), в таких же умовах ізольовано від чоловіка чи й узагалі без нього живе й Лисичка з Лисенятами.

Там, де в таких казках пересікаються персонажі протилежної статі, вони живуть як брат із сестрою (Лисичка-сестричка й Вовчик-панібратик). Їхні шляхи перетинаються цілком випадково. Моделлю такої сім'ї дослідниця вважає сім'ю австралійських аборигенів, яка структурно повторює мезолітичну, коли жінки жили на стоянках окремо, готували окрему їжу, мали свої суто жіночі, утаємничені від чоловіків, ритуали і навіть незрозумілу для чоловіків власного племені мову. Груповий шлюб, якого дотримувалися за цих умов, Зоряна Марчук не наважується назвати проміскуїтетом, оскільки в ньому вже існувала норма екзогамії, яка виключає статеві зв'язки між близькими родичами¹⁹. Більше такі стосунки відповідають нормам поліандрії, за якими жінка може мати кількох чоловіків. Не виникає сумнівів з приводу того, що за таких умов сім'я була матрифілійна. В такій діти живуть лише з матір'ю, родичаються тільки з нею і між собою і нікого більше родичами не вважають. Такий тип стосунків демонструють нам казкові сюжети «Котик і Півник», «Коза і семеро козенят» та ін.

Умови саме поліандрії підкреслює епізод із казки про Козу та її дітей. У ньому Вовк звертається до дітей Кози словами: «Ой ви діточки-козеняточка». За умов проміскуїтету поняття батьківства було відсутнє як таке, а ось за умов поліандрії – спільного проживання жінки з кількома чоловіками водночас – батьком дитини вважався кожен чоловік групи спільного проживання. Саме це й підкреслює подібне звертання чужинця, який до того ж має не найкращі наміри щодо Козенят.

У зв'язку з наявністю в сюжеті про Вовка й Козу саме таких норм шлюбу, постає й питання про яку саме козу – свійську чи дику – в ньому йдеться. А відтак – класифікувати казку як скотарську чи як мисливську. На початку статті ми відзначали, що в скотарській казці має місце конфлікт між свійською й дикими тваринами, який постає як наслідок конфлікту між людиною й одомашненою твариною. В цьому сюжеті такого нема. Конфлікт між двома видами тварин засвідчує першобутність сюжету і належність його до мисливських, одним із видів конфлікту в яких ми розглядаємо конфлікт між різними тваринними видами. Отже, й Коза з Козенятами відповідно представляють у сюжеті світ дикої природи.

Для мисливських громад звичним був дислокальний шлюб. Подружжя не селилось спільно, а, живучи в своїх сім'ях, епізодично зустрічалось де-небудь у лісі для любовних утіх. Тобто ритуалу переходу з однієї сім'ї в іншу як такого не існувало. Такі шлюбні норми, вочевидь, уже в пережиткових

¹⁹ Там само. – С.23–25.

формах, за свідченням Геродота, до того ж на ранньородовій основі екзогамії, проіснували аж до періоду раннього заліза. Схожі зокрема автор вбачає в стосунках між скіфами й амазонками.

Пізньородова община має чимало прикладів, де такі шлюби вважалися можливими. Особливо часто це спостерігалось серед племен північної частини Африки. Та чи були вони основною нормою в ранньомисливських громад, етнографічні пережитки однозначної відповіді не дають, більше того, переконують у тому, що в нижчих мисливців і рибалок існував унілокальний шлюб, при якому подружжя проживало спільно. Ствердну відповідь на це дає тільки казка.

Дислокальність шлюбного поселення розглядається можливою і як перехідна форма від поселення в своїх сім'ях до поселення в родині чоловіка, до якого спонукала поява парної сім'ї. В умовах дислокальних сімей, які спостерігаємо в казці, чоловіки й жінки працювали окремо й частіше ділились результатами своєї праці з родичами, ніж із подружжям. Так само сім'ї кожного з них і успадковували належне їм майно. Діти перебували під опікою всього роду, тому користувалися як батьківськими, так і материнськими здобутками. Загалом же діти більше належали родовій групі, ніж своїм батькам. Така модель родинних стосунків властива мисливським громадам. Її пережитки спостерігаються і в казці «Вовк та семеро козенят». Вовк називає козенят діточками, але вони забраковують його пароль, бо начебто в нього не той голос. Насправді ж це вже парно-групова сім'я, де мати сама вирішує, кого пускати в хату, а кого – ні.

Класичний приклад бродячого мисливського життя, де чоловіки й жінки сходяться випадково, прочитується в сюжеті казки «Про Лисичку-сестричку й Вовчика-панібратика». У ньому Лисичка запрошує вовчика лише в гості, постійно проживати з ним вона не збирається.

Схоже дати можливість жінці познущатися над чоловіком входило в ритуал ініціації. Спочатку Вовк пройшов через побиття, потім утратив частину хвоста і нарешті ще й повозив на собі жінку. Утрата малофункціональної частини тіла – один із зовнішніх виявів проходження ініціації. В японців дівчині під час такого обряду відрубували останню фалангу мізинного пальця на другорядній руці, в українських гуцулів чоловік відрубував на колодці косу своїй жінці. Те саме робив і поліський чоловік, з тою лише відміною, що колодку ставили на весільний стіл. До цього розряду ініціальних позначень належить і звичай стригти дівку, яка втратила невинність.

Отримання тілесних ушкоджень на деякий час позбавляло чоловіка можливості будь-яких статевих контактів. Тим-то лисичка, вочевидь, і відкладає гостину на майбутнє.

Прикметно, що незважаючи на те, що Лисичка і Вовчик називають одне одного братиком та сестричкою, Лисичка відверто заграє з Вовком. Та чи можна це визначити як проміскуїтет, який не виключає статевих стосунків навіть між близькими родичами, однозначно ствердної відповіді дати не випадає. Однак в австралійських аборигенів перший сексуальний досвід юнак отримував саме з родичкою – дівчиною з власного племені і так само через

деякий час після нанесення тілесних ушкоджень. Розцінювалось це як данина традиції і допускалося лише раз як форма ритуального гетеризму. З існуючих досліджень пережитків традиційної культури відомо, що там, де є ініціація, як правило, дотримуються й екзогамії. Приклад такого поєднання подає ініціаційна казка. Однак сімейні стосунки, які вона відображає, явно пізнішого походження. Мисливська казка, як бачимо, не зобов'язує ні до пошуків нареченої, ні до тривалих мандрів та випробувань. Усе відбувається набагато простіше й довільніше. Не заперечує вона, схоже, й сексуальної сумішки.

Відображені особливості шлюбної сфери цілком відповідають умовам епохи мезоліту. З появою осілого способу життя в постмезолітичних мисливців та рибалок свою актуальність вони втрачають.

Шлюб у скотарських казках. У скотарських казках дід уже живе з бабою, навіть домінує в сім'ї. Між ними існує розподіл праці. Баба пасе козу («Коза-дереза»), солом'яного бичка («Солом'яний бичок»). Дід або збирається лупити козу, або ж те саме збирається зробити з дикими звірами, яких кидає по черзі в льох. Тобто він усе ще зберігає свої мисливські навички.

І все ж господар і власник кози тільки дід. І схоже, що це найбільше його багатство. За цими особливостями сюжету казка відтворює особливості ранньоскотарського побуту. В ранньоскотарських спільнотах жінок не підпускали до худоби. У народів тоді в Індії та зулусів Південної Африки жінкам заборонялось навіть підходити до домашніх тварин. Це було успадковано від мисливства та дисекономічної сім'ї, в якій жінка мала своє майно, а чоловік своє. На території України цих правил дотримувалися ще й в епоху енеоліту. В час повного чи часткового утвердження патріархату, коли жінка мусила пройти господарську ініціацію, однією з вимог такої було досягнення навичок догляду за тваринами, що в казкових сюжетах реалізується через мотив пізнання нею тваринної мови.

В казці «Коза-дереза» сім'я між дідом і бабою поки що ефемерна, але дід домінує в ній повністю: за найменшу провину проганяє бабу з дому. Але за що? За те, що не вміє напасти козу. Те саме він робить і з внучкою, а згодом – і з самою козою. Отож, домінування чоловіка в такій сім'ї явне. Тільки чи можна це визнати патріархатом, адже воно тримається не так на економічних чинниках, як на праві власності кожного з членів сім'ї. Хата, вочевидь, також належить дідові. Жінка збудувати її не могла.

Незважаючи на чоловіче право власності на худобу, не лише в казкових сюжетах, а й на малюнках трипільської культури випасають корів із телятами жінки. Ця ж культура подає й сцену полювання чоловіка з луком на цапа, приманкою для якого служить одомашнена, загнана в загороду коза. Отже, в епоху енеоліту сім'я вела спільне господарство і спільно користалась з плодів своєї праці. В разі ж відділення окремих її членів, кожному належало те, що він здобув особисто. Оскільки головна роль в прирученні худоби належала чоловікам, а вона становила основу господарського добробуту, чоловік займав у сім'ї домінуюче становище. Тим-то жодна скотарська казка не має й

натяку на домінування в сім'ї жінки, яке в окремих весільних обрядах таки очевидне. Схоже, це відбувається у зв'язку з тим, що її сюжети зафіксували парну сім'ю на її зародковому рівні – рівні становлення майнових регуляційних процесів.

Зразок такого типу сім'ї наш співвітчизник Микола Миклухо-Маклай зафіксував у семангів. Там жінка, проживши кілька днів чи кілька тижнів з одним чоловіком, переходить добровільно і зі згоди чоловіка до іншого, з яким так само живе лише певний час. Так обійшовши усіх чоловіків своєї групи, вона знов повертається до свого першого чоловіка, але не залишається в нього, вступаючи в нові шлюби, які залежать від випадку й бажання. Так само спорадично, залежно від випадку і бажання, спілкувався зі своїми жінками і чоловік²⁰.

Саме на таких умовах, вочевидь, проживали до пори-до часу й дід з бабою в казці «Коза-дереза». З ними – онучка. Де її батьки, невідомо. Видно тому, що дітьми опікується весь рід. Коли в мисливській казці про дітей турбується тільки мати, то в скотарських – дід з бабою. Вочевидь, через те, що це найстаріша частина роду. Коли замолоду шлюбні партнери змінюються, то на старість їхні сімейні стосунки набувають постійності.

Таку ж сім'ю тільки з діда і баби спостерігаємо і в скотарській казці «Цап та Баран».

Неважко переконатися, що скотарський уклад життя істотно не вплинув на сімейні стосунки. Справжня сім'я в сюжетах казок, які представляють цей побут, складається лише у зрілому віці.

Зрештою й до зрілого віку людство почало доживати лише за умов скотарського побуту. «Жили-були дід і баба. Дітей у них не було» – так починається казка про Телесика. На перший погляд – якесь непорозуміння. Звідки в діда з бабою мають взятися діти? Мисливська казка не може мати такого зачину ще й тому, що в умовах мезоліту середній вік населення заледве сягав 25 років. А вікові категорії дідів, бабів і внуків з'явилися лише в умовах неоліту, коли середній вік сягнув 47 років. В такому віці і діди й баби все ще залишалися плідними навіть у тих умовах.

Шлюб у рільницьких казках. Найбільше шлюбні норми відображені в ініціаційній казці. К. фон Сидов і В. Пойкерт пов'язують її походження з праіндоевропейцями²¹. Ф. Нічке вбачає її коріння ще в палеоліті²². Незважаючи на відображення в окремих з таких казок умов мисливського побуту, останнє з припущень дещо закатегоричне. Ті з них, в яких ідеться про шлюбні стосунки дівчини з ведмедем чи вовком, своїм корінням дійсно сягають найраніших стадій тотемізму і належать до дуже давніх. Та все ж подібні сюжети більшою мірою притаманні народам традиційних мисливсь-

²⁰ Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М., 1990. – С. 193.

²¹ Sydow C/von. Das Volrsmärchen unter etnischem Gesichtpunft || Sydow C. W. von. Selekted papers on folrlore. – Copenhagen, 1948. – S/220 – 242; Peukert W.E. Deutsches Volrstum in Märchtn und Sage Schwank und Ratsel/ – Berlin, 1938.

²² Nitschke F. Sociale Ordnungen im Spigel der Märchen. – Bd. 1: Das Frühe Europa. – Stuttgart, 1976.

ких спільнот переважно неєвропейського походження. Отже, все залежить від того, який тип сюжетів мати на увазі. Ми вже переконалися, що в ролі ініціанта міг опинитися навіть не юнак, а вовк. Що ж до традиційної ініціаційної казки європейського гатунку, то вона не виходить за межі побуту постмезолітичних мисливців і рибалок з представниками чи частіше з представницями рільницьких племен, що цілком відповідає умовам IV тис. до н.е., тобто періоду формування індоєвропейської спільноти. На цей час припадає й утвердження рільництва на українських землях. Що ж до сім'ї, то в тих умовах вона на більшості територій не була ще ні парною, ні індивідуальною. Поховання чоловіка з кількома жінками, що належить до культури лійчастого посуду епохи енеоліту свідчать про наявність у той час полігнії, тобто багатожонства.

У казці «Іван-царевич і дівчиця-ясна зіриця» ідеться не про парну, а про гетерогамну матріархальну сім'ю, де екзогамний чоловік виступає шлюбним партнером для усіх жінок матріархальної родини²³. Це класичний вияв сорорату, який можливий лише в матріархальній сім'ї. Ознаки сорорату – шлюбу з кількома сестрами – проявляє казка «Про Гришу і змію». В ній потенційна наречена ставить умову нареченому спочатку прожити рік з її рідною сестрою. Судячи з того, що в героя така пропозиція викликає здивування, він не належить до того господарсько-культурного середовища, що й його наречена. Сама її номінація Змія може означати, що це представниця степу, де змії в період ранньоземлеробського господарювання мали значення тотемів. Там норми матріархату, вочевидь, проіснували довше.

В сюжетах казок таке тимчасове утримання чоловіка в матрілокальній сім'ї передбачає його відробіток у господарстві тестя, де він виконує найтяжчу роботу.

Шлюб за відробіток полягає в тому, що жених може отримати наречену доти, доки не відпрацює за неї її батькам. Приклад такої історії зі засватуванням, вочевидь, типовий для семітів подає Біблія: «Іаков відпрацював Лавану спершу 7 років за Лію, а потім інші 7 років за Рахіль»²⁴. На думку російського науковця початку ХХ ст. А. Максимова, «шлюб за відробіток, хоч він і пов'язаний із переселенням у будинок чоловіка, слід вважати залишком материнсько-правової епохи, коли чоловік входив у склад сім'ї жінки, поселявся у неї і працював на неї. Постійна робота була замінена тимчасовою, так виник шлюб за відробіток, який, можливо, став замінятися виплатою грошей чи речей. Так відбувається у гіляків, лопарів, качинців, фанті, альфурів Сераму, типперагів та ін.»²⁵. Побутування звичаю відпрацювання за дівчину засвідчено у північно-східного племені *лхота-нага*²⁶. Найдовше ж дотримання відробітку за молоду спостеріглось у народів Океанії²⁷. В українському весільному обряді натяк існування колись таких норм і в наших

²³ Давидюк В.Ф. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк, 1997. – С. 69.

²⁴ Максимов А. Что сделано по истории семьи? – Москва, 1901. – С. 168–169.

²⁵ Максимов А. Что сделано по истории семьи? – Москва, 1901. – С. 168–169.

²⁶ Мелетинський Е. М. Герой волшебной сказки. – Москва, 1958. – С. 83.

²⁷ Марчук З. Генеалогія українського весілля. – Луцьк, 2005. – С. 61.

предків виявляє ритуал викупу коси молодої у її брата. Хоч з іншого боку це означає викуп місця біля неї, тобто прийому в її рід.

Про авсеїв Лівії дізнаємось від Геродота, що «жінки у них усіх спільні вони не одружуються з однією якоюсь, але злягаються, як тварини»²⁸. Спільно користувалися на той час жінками і скіфи – агатірси, особливістю яких була пристрасть до золотих прикрас. «Агатірси... спільно злягаються з жінками, щоб бути між собою братами та родичами і не мати ні заздрощів, ні ненависті. Що ж до всього іншого, то вони схожі на фракійців»²⁹. Те ж саме відбувалось, за Геродотом, і у массагетів, яких елліни називають також скіфами. Кожен із них має одну жінку, але користуються ними спільно³⁰. В етнографічному плані це якраз і є класична парна сім'я.

Не відрізнялися в цьому плані за часів Геродота й насамони Північної Африки. Як свідчить давньогрецький історик, «в них такий звичай, що кожен має багатьох жінок і спілкуються вони з ними гуртом, так як массагети: ставлять патерицю на тому місці, де їм заманеться, і злягаються. Ще в них є звичай: насамон, що вперше одружується, пропонує свою наречену на першу шлюбну ніч усім запрошеним на весілля. І кожний із них після злягання з нею дає їй подарунок, який він приносить зі свого дому»³¹. Оскільки Геродот так ретельно фіксує факти наявності таких норм в окремих народів, це означає, що в залізному віці вони вже належали до пережиткових. В більшості ж населення на той час відбувся перехід від агамії до моногамії, норми якої відобразилися вже в суспільно-побутових казках.

Початок переходу від групової сім'ї, в якій би то не було формі, до

парної добре простежується на реконструкціях трипільських жител. Вони мають поділ на кімнати. Кожна сім'я мала свою піч і була відгороджена від іншої перегородкою. Водночас між кімнатами існувало пряме сполучення і всі вони, крім крайньої, були прохідні. Не виключаємо, що за таких умов міг мати місце сорорат. Шлюбні партнери могли обмінюватися між собою. На

²⁸ Геродот. Історії: У 9-ти кн. – К., 1994. – Кн. IV.

²⁹ Там само. – IV. 104 (С.204).

³⁰ Там само. – I. 216 (С.77).

³¹ Там само. – IV. 172 (С/220 – 221).

таку думку наштовхує порівняно недавній звичай, який описує Бодуен де Куртене, опираючись на зауваження І. Адамуса: «У селі Лахва на Поліссі жонаті сини звичайно зі своїми жінками мешкають спільно в одній батьківській хаті; буває і таке, що брати добровільно обмінюються на якийсь час своїми жінками, або, коли батько повдовіє, умовляться з ним, щоб не женився вдруге, відступаючи йому за це свої жінки». І. Адамус зауважує, що така форма подружжя, що нагадує пережитки групового шлюбу, існувала на українських землях в передхристиянській добі³².

Наслідки сорорату на основі патрилокальної сім'ї відображає й ініціальна казка «Дідова дочка й бабина дочка». Найбільша інтрига її сюжету – на перший погляд, аномальність сім'ї, в якій є зведені діти. У матрилокальному шлюбі, що увійшов до багатьох сюжетів про мандри героя в чужий край за нареченою, хоч у самих сюжетах про це і не йдеться, поняття батьківства не існувало. Відсутнє воно було й на ранніх стадіях патріархального громадянства, що простежується в побуті енеоліту. В сім'ях, де батько спільний, а матері різні, мусив мати місце матриліндж – визнання спорідненості по материнській лінії. Шанс на утвердження патрилінжу дає тільки парна сім'я, яка, за археологічними даними, утвердилася лише в добу бронзи (II тис. до н.е.).

Оскільки в середині залізного віку (I тис. до н.е.) Геродот фіксує такі норми вже як пережитки і то переважно в тих народів, які завойовували нові землі та вели кочовий спосіб життя, проіснував цей інститут порівняно не довго. Отже, й умов для утвердження подібних сюжетів в час відсутності таких норм уже не було. Парна сім'я – це перехідна форма від групової до індивідуальної. В такій сім'ї, за умов, коли чоловік, опираючись на патріархальні норми, міг прогнати жінку і привести в дім іншу, залежно від обставин, у яку сім'ю йшла вигнана мати, діти могли як залишатися при батькові, так і йти з матір'ю в іншу сім'ю. Таким чином існували батькові (дідові) і материні (бабині) діти. Великого значення такий вибір не мав, бо шлюбні партнери знаходились в умовах дуально-родової організації сімей, за яких через деякий час мати дитини могла повернутися до свого попереднього чоловіка.

Особливістю парно-групового шлюбу була нетривкість стосунків між подружжям в силу відсутності спільної економічної основи. До різновидів таких шлюбів належать піраур та сорорат. Перший передбачав додаткових шлюбних партнерів, другий – почергове проживання чоловіка з рідними сестрами з іншого роду. В рамках цих норм звичаєвого права оформилися такі пережитки в індивідуальній сім'ї, як відкупний гетеризм, при якому дівчина перш ніж стати жінкою одного чоловіка мусила по черзі віддаватися багатьом чоловікам, та гостьовий гетеризм, при якому чоловіки мали право на стосунки зі своїми потенційними жінками при їх відвідинах, а згодом трансформувалося в право гостя на жінку чи дочку господаря. Час формування таких стосунків виказує та обставина, що вони збереглися в основному в

³² Колесса Ф. Фольклористичні праці. – С. 394–395.

спільнотах мисливців та рибалок, рідше – пастухів овець.

Основний мотив казки про дідову й бабину дочок – проходження ними жіночої ініціації. Жіноча ініціація трапляється в казкових сюжетах дуже рідко. Одні вчені вважають, що внаслідок того, що в період переходу від матріархату до патріархату вона вже втратила свою актуальність, на думку інших – прояву якостей, які демонструються під час її проведення, вимагалося від чоловічого населення, вимоги до жінки, яка вступає в шлюб, були незмірно нижчі. Якщо чоловіча виявляє ознаки енеолітичного суспільства, то жіноча відлунює звичаєвими нормами парної сім'ї, які склалися в добу бронзи.

Ініціація, за А. ван Геннепом, передбачає три послідовні етапи: сирегацію – відокремлення від старого оточення, транзицію – відокремлене лімінальне існування й реінкорпорацію – введення в колектив у новій якості³³. Не важко переконатися, що сюжет із випробуванням дівчини має усі три етапи, яких дотримуються при ініціації чоловіків. Отже, жіноча ініціація відрізняється від чоловічої лише змістом випробувань. Форма залишається попередня.

Різна поведінка ініціанток у казці «Дідова дочка й бабина дочка» пояснюється перехідністю форм сім'ї від матріархальної до патріархальної. Матріархальна не вимагала жіночої ініціації. Вона стала обов'язковою лише з утвердженням права чоловіка на вибір пари. Дідова дочка вже засвоїла норми цього патріархального устрою, а відповідно й його дівочу ініціацію в формі спокутного гетеризму, як пережитку норм адельфогамії, за якими право на дівчину мають усі чоловіки, що проживають у спільному домі, бабина ще до цього не підготовлена. Відповідно до норм патріархального громадянства чинить і парубоцька громада, нагороджуючи дідову дочку і глумлячись над бабиною. Пропаганда цієї норми як неминучої, здається, й є основною причиною появи такого сюжету.

Приклади справжньої адельфогамії виявляємо у «Казці про Івана Голика та його брата». У ній наречений пропонує старшому братові виконати випробування, що постало перед ним – об'їздити кобилу. Знаючи наперед про наявність у шлюбних обрядах метафоричних загадувань, які перевіряють молодого на кмітливість, вважаємо, що йдеться про дефлорацію дівчини. Не виходить за норми весільно-обрядової практики й те, що Іван Голик доручає цю місію старшому братові.

Пережитком адельфогамії можна вважати відсутність у весільному обряді перехідного ритуалу з назвою «комора», зміст якого полягав у дефлорації. У багатьох народів він відсутній. Серед українського населення його не знають гуцули, гайналі та ще деякі етнографічні групи, що проживають в Карпатах. До утвердження суворих норм дошлюбного целібату з боку церкви незайманості дівчини до весілля там ніхто не пильнував і доказів такої на весіллі ніколи не вимагали.

І все ж про особливості сімейного побуту рільницька казка дає якнай-

³³ Gennepe A. van/ Die Bergangsriten – Frankfurt., 1986. – S. 10–13.

менше фактів. Усе тому, що її сюжет у кращому випадку вичерпується весіллям. І тільки через периферійні образи батьків у сюжетах про ініціантів вдається дещо привідкрити завісу сімейного устрою.

Шлюб і сім'я в суспільно-побутових (цивілізаційних) казках. Зважаючи на порівняну новизну сюжетів цих казок, пережиткових норм шлюбу в них небагато. Основою сім'ї постає моногамія. Чоловік проживають спільно з жінкою й дітьми. Залежно від характеру й особистісних якостей десь править сім'єю чоловік, десь жінка. Однак матеріалу для унікальних з сучасного погляду стосунків у цих казках небагато.

Ми переглянули лише частину сюжетів, які дають уявлення про пережиткові форми шлюбу, притому з нашого погляду найцікавіших. Вийти на ширші закрі не дозволяє обсяг статті. Не маємо жодних сумнівів, що український казковий матеріал дає можливість монографічного дослідження цієї теми.

Виктор ДАВЫДЮК

РЕЛИКТОВЫЕ ФОРМЫ БРАКА В УКРАИНСКИХ СКАЗКАХ

На материале сюжетов украинских сказок автор устанавливает генетическое соответствие между пережитками древних брачных норм и генезисом охотничьей, скотоводческой, земледельческой и общественно-бытовой сказки.

Ключевые слова: сказка, брак, генезис.

Victor DAVYDYUK

RELIC FORMS OF MARRIAGE IN UKRAINIAN TALES

On the material of the Ukrainian tales subject the author established the genetic accordance between the survivals of old marriage traditions and the origin of hunter's, cattle-farming agriculture and social-domestic tale.

Key words: tale, marriage, origin..